

Мен бу асари ночизонимни биринчи мактабларимизнинг юкори синфларида таълим бермак ила баробар улуг адабиёт мухиблари, ахлоқ хаваскорларининг анзори олийлари на такдим килдим.

Хар кун ўлурам шомгача мен гамга гирифтор,
Хар шаб ёнарам оташа парвона каби зор.
Хеч кимса эмас бу мени ахволима вокиф,
Мен хастаям миллатим ўлмиш нега бемор.

Ношири ва шоири Абдулла Авлоний

2-табъи, сана 1336 х./1917 м. Тошкент,
Тип. Лит. «Пар. Соц. революц» 1917 г.

Бисмиллахи Рохманир Рохийм

АХЛОҚ

Инсонларни яхшиликга чакиргувчи, ёмонликдан кайтаргувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён киладурган китобни ахлоқ дейилур. Ахлоқ илмини ўқуб, билуб амал килган кишилар ўзининг ким эканин, жаноби Хак на учун халқ килганин, ер юзида нима иш килмак учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илми, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг кадрина, кимматини билмас. Ўз айбини билуб, икром килуб тузатмакга саъй ва кўшиш килган киши чин баходир ва пахлавон кишидур. Расули акрам набийи мухтарам афандимиз: «Мезон тарозусига кўйиладурган амалларнинг ичида яхши хулқдан огирроки йўқдур. Мўмин банда яхши хулқи сабабли кечаси ухламасдан, кундузлари рўза тутуб ибодат килган кишилар даражасига етар», – демишлар.

Сўйласанг сўйла яхши сўзлардан,
Йўкса жим турмокин эрур яхши.
Ўйласанг яхши фикрлар ўйла,
Йўкса гунг бўлмокин эрур яхши.
Ишласанг ишла яхши ишларни,
Йўкса бекорлигинг эрур яхши.

ХУЛҚ

Инсон икки нарсадан мураккабдур. Бири жасад, иккинчиси нафсдур. Жасад кўз ила бор нарсаларни кўрур. Аммо нафс идрок ила яхшини ёмондан, окни корадан айирур. Жасаднинг хам, нафснинг хам бирор сурати бордурки, ё яхши ва ё ёмон бўладур.

Жасаднинг сурати ҳаммага маълум бир нарсадурки, ҳар вақт кўзга кўриниб турадур. Аммо нафснинг сурати кўзга кўринмайдурган, ақл ила ўлчанадурган бир нарсадурки, буни ҳулк деб аталур. Агар бир киши ёшлигида нафси бузулуб тарбиясиз, ахлоқсиз бўлиб ўсдимиз, «Аллоху акбар» бундай кишилардан яхшилик кутмак ердан туруб юлдузларга кўл узатмак кабидур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайхи васаллам афандимиз:

«Бир тоғнинг ўрнидан кўчиб кетганини эшитсангиз, ишонингиз, аммо бир одамнинг ҳулки бошка бўлди деб эшитсангиз ишонмангиз», – демишлар.

Ҳулки ёмон юз, кўзлидин на суд
Юз, кўзли ҳулкни қилмас кашуд.
Ҳулк маризига даво истасанг,
Марг давосин берилур кистасанг.
Ҳулки ёмонинг кетурар кўп зарар,
Ҳулкинги ўзи бошинга қалтак урар.
Ҳулки фано бўлса дегил алхазар,
Хор-у залилликда қолур дарбадар.

ЯХШИ ХУЛК, ЁМОН ХУЛК

Ахлоқ уламози инсонларнинг ҳулқларини иккига бўлмишлар Агар нафс тарбият топиб, яхши ишларни қилурга одат қилса, яхшиликга тавсиф бўлуб, «яхши ҳулк» агар тарбиятсиз ўсуб, ёмон ишлайдурган бўлуб кетса, ёмонликга тавсиф бўлуб «ёмон ҳулк» деб аталур.

Жаноби Ҳақ инсонларнинг асл хилқатда истеъдод ва қобилиятли, яхши ила ёмонни, фойда ила зарарни, оқ ила қорани айирадурган қилуб яратмишдур. Лекин бу инсондаги қобилиятни қамолга етқурмак тарбия ила бўладур. «Қуш уясинда кўрганин қиладур». Инсон жавҳари қобилдур. Агар яхши тарбия топиб, бузук ҳулқлардан саклануб, гўзал ҳулқларга одатлануб қатта бўлса, ҳар қим қошида мақбул, бахтиёр бир инсон бўлуб чиқар. Агар тарбиятсиз, ахлоқи бузулуб ўсса, Аллохдан кўркмайдурган, шариатга амал қилмайдурган, насиҳатни қулогига олмайдурган, ҳар хил бузук ишларни қиладурган, нодон, жоҳил бир расвоийи олам бўлуб қолур.

Расули акрам набийи мухтарам афандимиз: «Имони қомил бўлган кишилар яхши ҳулқли бўлурлар, сизнинг энг яхшиларингиз хотунларига яхшилик қилганларингиздур», - демишлар.

Ҳудонинг раҳмат-у файзи ҳама инсонга яқсардур,
Ва лекин тарбият бирла етушмак шартти акбардур.
Тугуб ташлов-ла бўлмас бола, бўлғай бало сизга,
Вужуди тарбият топса, бўлур ул раҳнамо сизга.
Темирчининг боласи тарбият топса, бўлур олим,
Бузулса ҳулқи, Лукмон ўғли бўлса, бўлғуси золим.
Ёмонларга қўшулди Нухнинг ўғли, ўлди беимон,

Юруди Кахф ити хублар-ла бўлди оти инсон.

ТАРБИЯ

Тарбия – «Педагогия», яъни бола тарбиясининг фани демакдур.

Илми ахлоқнинг асоси тарбия ўлдугиндан шул хусусда бир оз сўз сўйлаймиз. Боланинг саломати ва саодати учун яхши тарбия килмак, танини пок тутмак, ёш вақтидан маслакини тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан саклаб ўсдурмакдур. Тарбия килгувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво килган каби тарбияни боланинг вужудидаги жахл маразига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан беруб, катта килмоги лозимдур. Зероки, «Хассину ахлоқиқўм» амри шарифи узра хулқимизни тузатмакга амр ўлингандир. Лекин хулқимизнинг яхши бўлишининг асосий панжаси тарбиядур.

Ахлоқимизнинг биносининг гўзал ва чиройли бўлишига тарбиянинг зўр таъсири бордур, баъзилар «тарбиянинг ахлоққа таъсири йўқ, инсонлар асл яратилишида қандай бўлсалар, шундай ўсарлар, табиат ўзгармас», – демишлар.

Ёмон хў тузалмайди дармон ила,
Ипак ўлмас ип, ранги алвон ила.
Бокинг, бир дарахт мевасидур ёмон,
Бўлур яхши пайванд, парво билан.
Билур хар киши аслини рангидан,
Ва ёким улангандаги зангидан».

Лекин бу сўз тўгри эмасдур. Чунки тарбиянинг ахлоқга, албатта, таъсири бўладур. Орамизда масал борки, «сут ила кирган, жон ила чикар», мана бу сўз тўғридур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайхи васаллам афандимиз: «Бешиқдан то мазорга боргунча илм ўрган», – демишлар. Бу ҳадиси шарифнинг маъноси бизларга далилдур. Хуқомлардан бири: – «Хар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқдур», – демиш. Шариати исломияда ўз болаларини яхшилаб тарбия килмак оталарга фарзи айн, ўз миллатининг етим қолган болаларини тарбия килмак фарзи қифоядур. Пайгамбаримиз: «Болаларингизни етти ёшида намозга ўргатингиз. Агар ўн ёшида ўқимаса урингиз», – демишлар.

Хар кишининг дунёда ороми жони тарбият,
Балки охирида эрур доруламони тарбият.
Тарбият хамрох этадур хур ила рузвонлара,
Гар десам бўлмас хато жаннат макони тарбият.
Эй, Оталар! Жонларингиздан сучук фарзандингиз,
Гайрат айланг ўтмасун вақт-замони тарбият.
Мояи зилли хумодур тарбиятнинг сояси,
Бизда анко тухмидек йўқ ошёни тарбият.

ТАРБИЯНИНГ ЗАМОНИ

Эмди очик маълум бўлдики, тарбияни тугулган кундан бошламак, вужудимизи кувватландурмак, фикримизи нурландурмак, ахлокимизи гўзалландурмак, зехнимизи равшанландурмак лозим экан. Тарбияни кимлар килур? Кайда килинур? деган савол келадур. Бу саволга, «биринчи уй тарбияси. Бу она вазифасидур. Иккинчи, мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидур», – деб жавоб берсак, бир киши деюрки, «кайси оналарни айтурсиз, билимсиз, боши пакмок, кўли тўқмок оналарми? Ўзларида йўқ тарбияни кайдан олиб берурлар», дер. Мана, бу сўз кишининг юрагини эзар, багрини ёндурар. Отасига нима дерсиз, десак, кайси ота? Тўйчи, улукчи, базмчи, дўмбирачи, карнайчи, сурнайчи, илм каддини билмаган, илм учун бир пулни кўзлари киймаган, замондан хабарсиз оталарни айтурсизми? Аввал ўзларини ўқитмак, тарбия килмак лозимдур», – дер. Мана бу сўзни эшитгач, умид кўллари кўлтукга урилур.

Хайр, бўлмаса муаллимчи десак, «Кайси муаллим? Мақсади пул, маслаги шухрат, юкори мактабларда ўкумаган, «усули таълим» кўрмаган муаллимларни айтурсизми? Аввал ўзлари дорилмуаллимларда ўқимақлари, сўнгра дарс бермақлари лозимдур», – дер. Мана бу сўз инсонни хайрат дарёсига гарк килур.

Мударрисларга на дерсиз десак, кайси мударрис? Матлаблари ош, мақсадлари чопон, дарслари беимтихон, ислох яқинидан юрмаган мударрисларни айтурсизми? Булар ўз вазифаларини билуб, нафсларидан кечуб, замонга мувофик равишда дарсларини ислох килуб, имтихон бирла ўкутмақлари лозимдур», – дер. Мана бу сўз хар кимни «Алислох» демакга мажбур килур. Бўлмаса ҳукумат-чи? десак, «хайр, ҳукумат хаммининг отасидур. Ўз фуқаросининг болаларини тарбия килмак лозим, шунинг учун бизнинг Русия ҳукумати ўгай бўлсак хам, хар ерда бизлар учун хам мактаблар очуб, болаларимизни текин ўқитур. Лекин ўзимиз иш билмаган, ялков, уйда онамиз тарбияси, отадан пул тарбияси, муаллимдан ахлоқ тарбияси, мударрисдан фунун тарбияси кўрмаганимиздан, ҳукумат мактабларидан хам ўз хиссаларимизни ололмаимиз», – дер. Мана бу сўз бизларни тарбиядан махрум, ҳуқуқнинг на эканин билмаганлигимизни билдирур.

Алхосил, тарбия бизлар учун ё хаёт – ё мамот, ё нажот – ё халокат, ё саодат – ё фалокат масаласидур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайхи васаллам афандимиз: «Инсонларнинг қарами динидадур, муруввати аклиндадур, хасаби ахлоқиндадур», – демишлар.

Агар бир қушнинг ёш боласин олиб,
Бўлур тарбият бирла йўлга солиб.
Онасин олиб асрагон бирла ром,
Килмас киши саъй килса мудом.
Керак тарбият ёшлиқдан демак,
Улуг бўлса лозим келур гам емак.
Эгур бемашаккат киши навдани,
Тўгунчи эгур куйдириб кавдани.

БАДАН ТАРБИЯСИ

Баданнинг саломат ва кувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўкумок, ўкутмок, ўрганмок ва ўргатмок учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур. Соғ баданга эга бўлмаган инсонлар амалларинда, ишларинда, ибодатларинда камчилик килурлар. Маишатимизни роҳатда бўлмоғи жасадимизнинг соғлом бўлмоғига боғлидур. Биз сихатимизни сакламак ила амр ўлинганиз, шунинг учун вужудимизи хифзи-сихатга зид бўлган ёмон одатлар ила чуритмакдан сакланмаклигимиз лозимдур. Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила рух иккиси бир чопоннинг ўнг ила териси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сакланмаса, чопоннинг устини кўйиб астарини ювуб овора бўлмок кабидурки, хар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керакдур. Шунинг учун ота-оналар болалари касал бўлган замон бепарволик килмай, тезлик ила табиб ёки дўхтурга бокизмак керак.

Имом Шофеъи хазратлари: «Илм икки хилдур: бири бадан илми, иккинчи дин илми», – демишлар. Бунга караганда энг аввал хифзи сихат коидаларини билмак, саломатликга терс бўлган нарсалардан сакланмак ила бўладур.

Ичкулик, кўкнор, наша, афюн, тарёк, чилим, нос, попирус каби баданнинг саломатликига зарарли, огулик, баъзиси харом, баъзиси макрух, баъзиси исроф бўлган нарсалардан кочмак, сакланмак шариат, ақл, хикмат юзасидан лозимдур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайхи васаллам афандимиз: «Хар нарса кўп ичганда маст киладурган бўлса, ман сизни анинг озгинасидан ҳам нахй киламан», – демишлар.

Саломатликни саклов лозим ишдур.
Гунаҳдин сакла жисминг ёз-у кишдур.
Касал бўлсанг, бўлур дунё коронгу,
Маишат талх ўлуб хасрат чекишдур.
Харом-у шубҳадан пок эт ўзингни,
Бу дунё айш-у ишратдан кечишдур.
Хама ишратчи хижронликда кетди,
Бу оламда бир иш ишлаб кетишдур.
Туркий гулистон ёхуд ахлоқ китоби

ФИКР ТАРБИЯСИ

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир килинуб келган, муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, гайратли бўлишига сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сўнг даража мухтождурки, фикрнинг куввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлидур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор бўлса ҳам, иккиси бир-биридан ойилмайдурган, бирининг вужуди бириг бойланган жон ила тан кабидур.

Масалан: жой солинмаган яхши бир уйнинг ичида ўтирмак мумкин ўлмадиғи каби, ичига хар хил янги ашёлар тўлдуруб зийнатланган эски иморат ҳам ўлтурушга ярамайдур. Башарти ўлтурса, инсонлар: «Эски уйга янги золдивор», «кир кўйлакка жун жияк», «мис

козонга лой тувок» деб хажв, кулги килурлар.

Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар, олмосдан бўлур ўткур.
Фикрнинг ойинаси олурса занг,
Руҳи равшан замир ўлур бенур.

АХЛОҚ ТАРБИЯСИ

Ахлоқ тарбияси: инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи ахлоқ тарбиясидур. Биз аввалги дарсда тарбия ила дарс орасида фарқ бор, дедук, чунки дарс олувчи-билувчи, тарбия олувчи-амал килувчи демакдур. Шунинг учун тарбия килувчи муаллимларнинг ўзлари илмларига омил бўлуб шогирдларга ҳам берган дарсларини амал ила чакуштуруб ўргатмаклари лозимдур. Бу равиши таълим ила берилган дарс ва маълумот шогирдларнинг дилига тез таъсир килуб, муллои боамал бўлурлар.

Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Энг ёмон кишилар илмига амал килмайдурган кишилар», – демишлар. Агар тарбия килувчи муаллим ўзи олим бўлуб амалсиз бўлса, бунинг ҳам шогирдларнинг ахлокига зўр таъсири бўладур. «Домланинг ўзи фалон жойда фалон ишни килди. Аммо бизларга килманглар, харомдур, деб ваъз этадур», деб фикр ва хаёлларига бўйла шак ва шубҳа тушуб коладур.

БАЙТ

Минбар узра жилва айлаб ваъз этарлар килма деб,
Ўзларин хилватда кўрсанг они килмоқда эмиш.
Ичма сув дерлар биза олтун-кумуш асбобда,
Билсамиз максудлари кўлтукга урмоқда эмиш.

ЯХШИ ХУЛКЛАР

Яхши хулк: бир қисми ўз нафсимизга, бир қисмини бир-биримизга қаршу ишлатмак учун керакли бўлган яхши хулklar: фатонат, диёнат, ислomiaт, назофат, гайрат, риёзат, каноат,шижоат, илм, сабр, хилм, интизом, микёси нафс, виждон, ватанни суймак, хакконият, назари ибрат, иффат, хаё, идрок ва зако, хифзи лисон, иктисод, викор,хавф ва ражо, итоат, хакшунослик, хайрихохлик, мунислик, садокат, мухаббат ва афвдур. Мана бу ёздигимиз яхши хулklar ақл ва шаръи шарифга мувофик. Аллох таоло ҳам бандалар қошида макбул ва муътабардур. Эмди бу яхши хулklarни кўлга олмак учун ота-она, муаллим устодларимиз хазратларининг хикматли насихатларини жон қулоги бирла тинглаб, доим хотирда тутмоқ, ахлоқи яхши кишилар бирла улфат бўлмак, ахлоқи бузук ёмон кишилардан қочмак лозимдур. Бизим шариати ислomiaда «ахлоқи хасана» – яхши хулklar ила хулкланмак, хар нарсага ибрат кўз ила боқуб, хулқини тузатмак вожибдур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайҳи васаллам: «Ислomiaда бузуклик йўқдур, бузукликни устига олув ҳам йўқдур. Ислomiaда энг муътабар кишилар яхши хулк эгаларидур», – демишлар.

БАЙТ

Яхши бирла юрса, хар ким максуди хосил бўлур,
Юрса нодонлар ила, бир кун бориб котил бўлур.
Катталар килган насихатни кичиклар олмаса,
Окибат хулки бузук бир беадаб жохил бўлур.

ФАТОНАТ

Фатонат ақл эгаси бўлув демақдир. Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди яғонасидур. Рух ишловчи, ақл бошловчидур. Инсон ақли ила дин ва эътиқодини маҳкам килур, шариат ҳукмларига бўюнсунар. Ақлсиз жинни кишилар буларга бўюн кўймас, шариатдан ташқари ишларни ҳам килур. Жаноби Ҳақ инсонни хайвонлардан сўз ва ақл ила айирмишдур. Хайвонлар ўзларига бўлақлар тарафидан келадурган зулм ва жабрларни шох, тиш, тумшук, тирноклари ила кайтарурлар. Лекин инсон жаноби Ҳақ тарафидан берилмиш ақл ва идроки соясида ўзига келадурган зарар ва зулмлардан сакланур. Ер юзидаги хайвонларни асир килуб, бўйнидан бойлаб, ипларининг учини кўлларига берган инсонларнинг ақлидур.

Илм инсонларнинг мадори ҳаёти, раҳбари нажотидур. Илм ўрганмақ, олим бўлмақ учун мактабга кирмақ, муаллимдан таълим олмақ лозим. Ақлсиз кишилар на мактабга кирар ва на муаллимни билар. Расули ақрам набийи мухтарам саллоллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Эй инсонлар! Ақлингизга тавозеъ килингиз. Сиз жаноби Ҳақ буюрган ва кайтарган нарсаларни ақлингиз ила билурсиз», – демишлар. Ҳуқомолардан бири: «Агар ақлингизни кўли нафсингизни жиловини ушласа, сани ёмон йўлларга кирмоқдан саклар. Хар нарса кўп бўлса, баҳоси арзон бўлур, ақл эса илм ва тажриба соясида канча кўпайса, шунча қимматбаҳо бўлур», – демиш.

Ақлдек зебо сифатни кўрди Ҳақ, инсонга эб,
Оқил инсонлар билан берди жаҳон-оламга зеб.
Ақл нури бирла тўлди дунёга илм-у хунар,
Ақлсиз инсон қачон билгусидур нафъ-у зарар?
Ақлсизлар билмагайлар дин надур, дунё надур?
Бўлмаса ақли билурми фарз ила суннат надур?

ДИЁНАТ

Диёнат аллоҳ ҳузурини яқин келадурган муқаддас эътиқоддурки, оламда мундан суюкли нарса йўқдур. Дин ва эътиқоди саломат бўлмаган кишилар ҳақни ботилдан, фойдани зарардан, окни қорадан, яхшини ёмондан айира олмас, мундай кишилардан на ўзига ва на бошқа кишиларга, ва на миллатга тарикча фойда йўқдур. Дин жаноби Ҳақ тарафидан бандалари учун қурилмиш тўғри йўлдурки, банда дунё ва охирада бу йўл ила соҳили саломатга чиқар. Дин уламолари диний китобларда Аллоҳ таолога ибодат қилишнинг йўл ва қоидаларини баён қилмишлар. Ибодат икки турли бўладур: Бири тан ибодати, иккинчиси руҳ ибодати. Тан ибодати таҳорат, намоз, рўза, закот, ҳаж қаби амаллардурки, буларнинг хар бирини ўз вақтида шариатга мувофиқ равишда миннат қилмасдан, риё қилмасдан дилни поқлаб, ниятни холис қилуб, шавқ ва завқ ила адо

килмок лозимдур. Рух ибодати калб ила адо килинадурган ибодатдурки, эътикодни махкам, дилни пок килуб, Куръон, Хадис, фикх каби диний китоблар оқилганда жон кулоги ила тинглаб асарланмакдур. Б

ир киши тан ибодатини килуб, рух ибодатини килмаса, ё рух ибодатини килиб, тан ибодатини килмаса ўз вазифасини адо килмаган бўладур. Акл дин ила, дин амал ила, амал такво ила камол топар. Дин инсонларнинг дилидан саховат, мархамат, шафкат, улфат, мурувват эшикларини очуб, саодат ва саломат бўстонига олиб борур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайхи васаллам афандимиз: «Аллохни кўз олдинда кўруб тургандек ибодат кил, зероки, сан они кўрмасанг хам, албатта, Ул сани кўрадур, нафсингни ўлган хисоб эт», – демишлар.

БАЙТ

Пок килгил динингни, имонингни,
Кул хувар-рахмон оманно бих.
Динингни ёкмасун хавас зинхор,
Ва кино раббано азобан-нор.

ИСЛОМИЯТ

Исломият бутун инсониятдур. Инсоният эса яхши хулқдан иборатдур . Исломиятни расули акрам саллоллоху алайхи васаллам афандимизнинг ёлгуз ўзлари бутун дунё юзига яхши хулқлари соясида таркатдилар. Сахобалар хам Пайгамбаримизнинг оркаларидан эргашуб, махкам эътиқодлари, яхши ахлоқлари, пок калблари, ўткир шижоатлари ила ер юзуни титратдилар. Кундан кун исломиятнинг шавкат ва куввати ортди. Оламга маданият, маърифат, мусовот, адолат уруглари Арабистон ярим оролидан ёйилди. Бунинг сабаби сахобалардаги метин эътиқод, бузулмас иттифок, соф калб, яхши амал, холис ният, туганмас гайрат, гўзал ахлоқ эди. Хар нарсанинг офати ўлдиги каби замонларнинг ўтуви ила исломиятнинг иттифокина кўз тегди. Мусулмонлар орасига тафрика тушди. Хикмат эгалари, фунун сохиблари исломиятдан кувланди. Илм-у хикмат хазиналари кулфланди. Жаҳолат, адоват хукм сурди-да, бўйла ўлди:

Афсус экинзорни селоб олибдур,
Дехконни фалокат босуб, уйкуда колибдур.

Мусулмонларнинг дилига иттифок ўрнига нифок, адолат ўрнига зулм, мухаббат ўрнига адоват, гайрат ўрнига атолат, мурувват ўрнига газаб, саховат орнига бухл, тавозуъ ўрнига кибр, садокат ўрнига ифтиро, шафкат ўрнига хасад, хилм ўрнига хамокат, хурмат ўрнига хусумат, каноат орнига тама, сабр ўрнига гурур, иктисод ўрнига исроф, афв ўрнига дахшат, саъй ўрнига сафоҳат, гайрат ўрнига хурофот ерлашди. Мана, шул ёмон хулқлари сабабидин асри саодатдан буён исломият кейин караб кетди. Гариб миллатнинг чин хулафоси, уламози, хукамоси тахтиндан, мансабиндан мазхабиндан сурулди. Одиллар ерина золимлар, олимлар ерина абу жахллар, булбуллар ерина каргалар, кумрилар ерина бойкушлар, билмам ва хокимлар ерина кимлар ўтурди. Шул сабаблара мабни исломият дунёси инкироз сахросина юзланди. Ислом хукуматларида бирин-кетин кўздин нихон ўлди.

Етса навбат ўлтурар бойкуш
Сулаймон томига,
Ўрмагучлар ин кўяр
Афросиёб айвониға.

НАЗОФАТ

Назофат деб аъзоларимизни, кийимларимизни, асбобларимизни пок ва тоза тутмоқни айтилуру. Поклик зехн ва идрокингни кенг ва ўткур килуру. Халк орасида эътибор ва шухратга сабаб бўлуру. Поклик ила хар хил касаллардан кутулуб,

жонимизнинг каддини билган бўлурмиз. Пок бўлмак саломатимиз, саодатимиз учун энг керакли нарсадур. Пок бўлмаган киши Аллох хам халк қошида севимсиздур. Йиртик, эски кийимлар киймак айб эмас, янги кийимларни кир килуб, ёгини чиқаруб юрмак зўр айб ва гунохдур. Чунки бу иш шариатга терс, тарбияти баданга зид, ажнабийлар кўзига исломиятни чиркин килиб кўрсатмоқ бўладур, хам бир йилга етадурган кийимлар олти ойга етмай, киркилуб тамом бўладур. Бу исроф, мол каддини билмасликдур. Ифлослик балосидан поклик давоси ила кутулмоқ керак. Баликнинг хаёти сув ила ўлдиги қаби, инсоннинг саломатлиги хаво иладур. Агар тан пок бўлуб ювилиб турмаса, кулок кир бўлса, эшитмагани қаби бадан хам ўзига керак бўлган хавони ичига ололмас, ичидаги рутубат хам кирдан ўтуб чиқуб кетолмас, чунки бадан элак қаби кўзликдур. Агар кўзи кир олса, ун туруб сув хам ўтмас, шунинг учун тамиз бўлмаган кишилар кўркинч касалларга тезгина гирифтор бўлурулар. Шодликлари гамда, олтундан кадрли умрлари кас

алхоналарда ўтар. Мана шуларни риоя килуб, шариатимиз бизга покликни фарз килмишдур. Поклик мусулмонлигнинг илдизидур. Шунинг учун тани, кийими, жойномози пок бўлмаган кишининг ибодати хам дуруст бўлмайдур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайхи васаллам афандимиз: «Ислом дини пок диндур. Бас, пок бўлингиз, пок бўлмаган киши жаннатка кирмас», – демишлар.

Халки олам севгусидур тозалик, покни,
Поклик орттургусидур фахм ила идрокни.
Хар кишини кўксида поклик нишони бўлмаса,
Тозалик майдонидан кувгайлар ул бебокни.

САЪЙ ВА ГАЙРАТ

Саъй ва гайрат деб устига юкланган ибодат ва хизматларни харакат бирла адо килмакни айтилуру. Шариат хам ақл юзасидан ялқовлик килуб, ишсиз, бекор юрмак дуруст эмасдур. Зероки, Кур ўони карим бизларни саъй килмоқга амр этмишдур. Дангасалик хар вақт инсонни хор, тама балосига гирифтор килуру. Бир ишга машгул бўлган кишилар вақтнинг ўтганини билмас, ялқов кишилар учун бир соат ўткармак киёматдан кийиндур. Гайрат вужудимизга куввати масъуд ва бахтиёр бўлишимизга сабабдур. Шунинг учун хар биримиз саъй килуб, ўз кучимиз ила маишатимизга керак бўлган нарсаларни топуб, бошқаларга мухтож бўлмай рохат-рохат яшамок лозимдур. Сихатимиз, саодатимиз, сарватимиз, каноатимиз, сабримиз, фазилатимиз, алхосил, бутун хаётимиз

харакатимизга боғлидур. Харакатлик кишилар тезгина максудларига етурлар. Ялков кишилар хар нарсадан махрум, доим бошкаларнинг ёрдамига мухтож бўлуб хорликда колурлар.

Киши ёш вақтида илм ва маърифат, хунар ва санъатга бўйин кўймаса, тараддуд килмаса, албатта, кора ишчи бўлуб колур. Шариатга терс, конунга зид бўлмаган хизматларни килмак айб эмасдур. Агар бунга хам бўйин кўймай бу кўмирчилик, бу темирчилик менга муносиб иш эмас деб, дангасалик килуб, ишсиз юрса, зўр айб, гайратсизликдур. «Гайратликдан имон кутилмас» деган масал бор. Бунга караганда дунё ва охиратимиз учун гайратни кўлдан бермаслик лозимдур. Гайрат имона, салобати виждона далолат этар. Хазрати Умар эшик олдида бекор ўтирган бир кишини кўруб: «Гайратсиз кишилардан Худо безор, исломият гайрат ила ривож топди, сандек ялков кишилардан исломият хазар килур», – демишлар.

Хак буюрди: «Лайса лилинсон илло мо саъй»,
Гайрат ила ўтди оламдан Мухаммад Мустафо.
Биз-да умматмиз, килайлук саъй ила хайр-у сахо,
Килсалар шояд шафоат сохиби рўзи жазо.

РИЁЗАТ

Риёзат деб савоб ишларни килуб, гунох ишлардан сакланмокни айтилуру. Риёзат адабнинг кони, рухнинг дармонидур. Инсонларни тўгри йўлга солуб, эгри йўлдан кайтаргувчи риёзатдур. Шул сабабли риёзат килгувчилар окил ва фозил бўлуру. Аллох хам халк қошида макбул ва мўтабардур. Ялковлик, кўп ухламак, ёмон одамлар ила юрмак, вақтни бекор ўткармак, айш-у ишрат килмак, кўп ошамак, фойдасиз сўзлар сўзламак, самоварларда, кўчаларда азиз умрни бўш откармак каби ишларнинг хаммаси риёзатга зид, умрнинг эгови, Худонинг газабидур. Аллохнинг буйруги, Расулulloхнинг суннатлари, шариат кил деган ишларни бирин-кетин ўз вақтида килмак ибодат хам риёзатдур.

Риёзатни риоя килган кишилар ҳеч вақт шариат йўлидан айрилмас, Аллох буйругидан четга чиқмас ва бу йўл ила охират азобидан кутулуру, роҳат ва раҳмат саройига кирар, риёзатни риоя килмаган кишилар Аллох таолонинг ризосини тополмас, хор-зор бўлуб, охиратда аламлик азобга гирифтор бўлуру.

Афлотун хақим: «Мен риёзатдаги лаззатни ҳеч нарсада кўрмадим, зероки, вужудимнинг саломати, рухимнинг саодатини риёзатда топдим. Шунинг учун риёзат айни саодатдур деярам, чунки фикрнинг, тилнинг ислохи баданнинг риёзатига боғлидур», – демиш.

Ибн Сино хақим: «Тан риёзатидан кўпроқ рух риёзати лозимдур. Мард киши ўзини риёзат ва адаб ила кўрсатсун, инсон ила хайвон орасидаги фарқ ёлгуз маишатда эмас, яхши ахлоқ касб килмокдадур», – демиш.

Риёзат мевасидур мисли бодом,
Юзи каттиг ичидур ишта инъом.

Кишин максудина элтар риёзат,
Риёзатсиз иш ўлгай бесаранжом.
Агар сабр-у риёзат чексанг, эй жон,
Пишуб олдингга тушгай мевайи хом.

ШИЖОАТ

Шижоат деб ботир ва юракли бўлмакни айтилуру. Шажигъ киши хеч нарсадан кўркмайдурган ботир ва юракли бўлуру. Саъй ва гайратнинг зидди дангаса ва ялковлик ўлдиги каби шижоатнинг зидди кўркокликдур. Кўркок савдогар фойда килмас. Кўркок киши ўзининг соясидан хуркар, хеч бир иш килишга юраги бўлмас. Кўп кишилар вахима ва кўркоклик оркасидан молларидан, жонларидан, ватанларидан айрилурлар. Шунинг учун хар ишда шижоатни кўлдан бермаслик лозимдур. Шижоат инсониятнинг соф ойинаси, иффат, гайрат, истикомат каби яхши хулklarнинг нуронийсидур. Шижоатнинг хакикати калбнинг матонатиндан, рухнинг саломатиндан иборатдур. Хозирги замонда ботирлик – бойликда, кайси давлат ва миллатнинг давлати болса, шул устун бўлмакдадур. Чунки хукумат учун халк, халк учун хунар, хунар учун илм, илм учун акча лозимдур.

Сарватли миллатлар миллиятларини йўкотмас, рохат ва саодатда яшар. Бу кунда маданий миллатлар урушларини тижорат ва саноатга айландурдилар ва бу сояда бир-бирларига галаба ва ракобат кила бошладилар. Сехргар ва жодугарлик ила эмас, тижорат ва саноатгарлик ила чолишкон Ёврўпа, Африко ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар килмакдадур.

Бу замонда фил ила жанг айламак эрлик эмас,
Эр ўшалдурким тутар илм-у хунарнинг ёкасин.
Бешлаб, ўнлаб сўм топишса, илм ила агёрлар,
Биз бўлуб хаммол, оладурмиз тийинлаб чокасин.
Бошкалар санъат, тижорат-ла тараккий айласа,
Бизни эл тортар аёгдин ўлган отнинг токасин.

КАНОАТ

Каноат деб жаноби Хак тарафидан ихсон бўлган ахволга етишдигимиз неъмат ва молга шукр, бошимизга келган факр, мусибат, фалокатларга чидаб, сабр килмокни айтилуру. Каноат хасад, тама, хирс, хорлик каби иллатларнинг давоси, нафсимизнинг гиносидур.

Каноат бир хазинадурки, накдинаси кундан-кун ортар. Бу хазинага эга бўлган кишилар умрларини шавк ва рохатда кечирурлар. Бунинг ила баробар каноатсизликдан пайдо бўладурган хасад деган жоннинг энг зўр душманидан кутулурлар. Чин инсонлар кишининг молина, мулкина, саодатина, маишатина хасад килмас, каноатдан айрилмас, умрини рохатда ўткарур. Инсон хар бир ишга кучи етгунча чолишмок, жаноби Хак такдирдаги нарсасидан нимани берса, шунга каноат килмок лозимдур.

Зероки, инсон ўз маишатини, номусини сакламок учун фидойи жон даражасига боргунча

саъй килмоқга буюрилмишдур, лекин бу саъйнинг машруйи хар бир ишда каноатни кўлдан бермасликдур. Оламда каноат каби дилни поклайдурган нарса йўқдур. Жаноби Хакнинг амрига итоат кандай саодат эса, тақдирига каноат зиёда бахтиёрликдур.

Хазрати Али афандимиз: «Дунёда саъй-жадали ила маишат ўтқарган каноат эгаси ҳеч кимга мухтож бўлмаган зўр бойлар каби роҳатда, саодатда яшар», – демишлар.

Афлотун ҳаким: «Инсоннинг саодати каноатини кўлда тутмақда, сарват ва маишат тўғрисида жаноби Хакнинг тақдирига рози бўлмақдадур», – демишлар.

ИЛМ

Илм деб ўқимақ, ёзмақни яхши билмақ, хар бир керакли нарсаларни ўрганмақни айтилуру. Илм дунёнинг иззати, охиратнинг шарофатидур. Илм инсон учун гоят олий ва муқаддас бир фазилатдур. Зероки, илм бизга ўз ахлоқимизни, ҳаракотимизни ойина каби кўрсатур. Зехнимизни, фикримизни килич каби ўтқур килур. Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан аюруб берур, тўғри йўлга раҳнамолик килуб, дунё ва охиратда масъуд бўлишимизга сабаб бўлуру. Илмсиз инсон мевасиз дарахт кабудур. Чунки илмсиз кишилар ота-онасига, қариндош-уругига, ёр-дўстига, дин ва миллатига фойда етқурмақ бир тарафда турсун ўз устига лозим бўлган ибодат ва тоатни ҳам лойиқича кила олмас. Илмнинг фойдаси у қадар кўпдурки, таъриф қилгон бирла адо қилмақ мумкин эмасдур. Бизларни жаҳолат қоронғулигидан қутқарур, маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, бузуг ишлардан қайтарур, яхши хулқ ва адаб соҳибни килур, Аллоҳ таолога муҳаббат ва эътиқодимизни ортдурур, жаноби Хакнинг азамат ва қудратини билдирур. Алҳосил, бутун ҳаётимиз, саломатимиз, саодатимиз, сарватимиз, маишатимиз, ҳимматимиз, гайратимиз, дунё ва охиратимиз илма боғлидур. Пайгамбаримиз: «Илмга амал қилгучилардан бўлингиз, нақл ва ривоят қилгучилардан бўлмангиз», – демишлар.

Илм бир дарё ичи тўлмиш дур-у гавҳар билон,
Қиймат-у қадрин қачон билгай они жоҳил йилон.

Олим кишилар хар ерда азиз ва ҳурматлидур. Шариятимизда қайси илмга мухтож бўлсанг, шуни билмақ бизга фарздур.

Шунинг учун ўқимақ, билмақ замонларини кўлдан бермай, вужудимизнинг душмани бўлган жаҳолатдан қутулмақга жонимиз борича саъй қилмагимиз лозимдур.

АКСОМИ ИЛМ

Илм диний ва фанний қисмлар ила иккига бўлинур.

Диний киши бўлмақ учун улуми диния ўқумақ ила баробар ҳисоб, ҳандаса, тарих, ҳикмат, қимё, тиб, зироат илмлари каби фанний илмларни ҳам билмақ, чин олим бўлмақ лозимдур. Чунки бу илмларнинг иккиси ҳам дунё ва охиратимиз, ҳаёт ва саодатимиз

учун энг керакли нарсалардур.

Ўткан замондаги ислом уламолари хар бир илмга тиш-тирноклари ила ёпишдилар¹, ўкидилар, ўкитдилар, улум ва фунун соясида исломият тараккий килди, маданият таркатди, китобхоналар, кироатхоналар, етимхоналар, камбагалхоналар, касалхоналар очилди. Хозирги мусулмонлар таассуб ва жахолатлари ила мактанулари каби, аввалги замон мусулмонлари илм ва маърифат, китоб ва асарлари ила мактанурлар эди. Алхосил, хар бир миллатнинг тараккий ва таолийси ёшларининг илм ва маърифатига, хунар ва санъатига боғлидур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайхи васаллам афандимиз: «Илм ўкимак хар бир мўмин эр-у хотунга фарздур», – демишлар. Ажабо, Куръонимиз, Пайгамбаримиз ўкинғиз, деб амр килгон холда, бизлар на учун харакат килмаймиз, кимирламаймиз. Бошка миллатларнинг ўғуллари, кизлари

кеча демай, кундуз демай, ёз демай, киш демай илм йўлида жонларини фидо килуб, кувушуб, югурушуб, кўзларимизни камашдируб турган бир замонда бизлар хамон² уйкудан, гафлатдан, жахолатдан бошимизни кўтармаймиз, ибрат олмаймиз. Пайгамбаримиз: «Олим бўл, илм талаб килувчи бўл, ёки илмни эшитувчи бўл, хеч бўлмас шуларга мухаббат килувчи бўл, бешинчиси бўлма, халок бўлурсан», – демадиларму?

Топар илм ила одам огли камол,
Ётурмас камола жамол ила мол.
Керак ўртанур илм учун шамъдек,
Танумок Худони илмсиз махол.
Талабгор ўлур илма окил киши,
Сотар илм бозори моли халол.
Талаб айламак фарздур бизга илм,
Бу амр узрадур эр-хотун, ёш, чол.

САБР

Сабр деб бошимизга келган бало ва казоларга чидамли бўлмакни айтилар. Хар бир ишда сабр ва совукконлик ила харакат килмак лозимдур. Чунки бошимизга келадургон бало ва казо, захмат ва машаккатларнинг барчаси жаноби Хакнинг иродаси ила ўлдиги учун буларга сабрсизлик килган кишилар ажр ва савобдин курук колурлар. Сабр инсонлар учун буюк бир фазилатдурки, жаноби хак собирларни суяр. Куръони карим ичида кўп ерда сабрни, собирларни мадх килмишдур. Шариати исломияда жаноби Хак тарафидан келган бало ва казога сабр килмок фарзи айндур.

Инсон хар бир ишни сабр ва матонат ила юрутса, максудига тинч ва рохатда боруб етар. Хамиша саодатда яшар.

Секин борган киши максуда етгай,
Шошуб бесабрлар каж йўлга кетгай.
Агар сабринг бўлса нафсингга йўлдош.
Сени тавфики раббонига элтгай.

Нафсини сабр ила ром килган киши хар ишда ошикмай, охиста харакат килур. Нафсини халокатдан, гурурдан саклар. Сабр шундай бир кучли нарсадурки, шахватни иффатга, газабни шижоатга, шиддатни хилмга, катталикни тавозуъга, ёмонликни яхшиликга айландурмакга куввати ётар. Шул хусусда сўйланмиш бир хадиси шарифнинг маъноси «илм имонли кишиларнинг мухиби, хилм хомийси, акл

далили, яхши амал сармояси, мулойимат волиди, афв ахавони, сабр хокими виждонидур», – дейилмиш. Араблар: «Ассабру мифтохул-фарах» – «сабр шодлигининг калидидур», – деюрлар.

Сабр ила хар мушкул иш зойил бўлур,
Сабр эдан максудина нойил бўлур.
Хар кишида бўлмаса сабри жамил,
Нафс кўйина юруб сойил бўлур.
Сабр килсанг, гўрадан халво битар,
Сабрсизлар ўз оёгидан йитар.

ХИЛМ

Хилм деб бўлар-бўлмас ишга аччигланмайдурган, арслон юракли, юмшок табиатли бўлмокни айтилар.

Хилм инсонларнинг табъидан хусумат, адоват, газаб, хиддат каби ёмон хулқларни йўқ киладурган хар кимча макбул бир сифатдур.

Хилм илми ахлоқ юзасидан инсонга энг керакли нарсадур.

Нафсининг рохати, калбнинг матонати, фикрнинг саломати, виждоннинг халовати халим табиат бўлмок ила хосил бўлур. Чунки халим кишилар хар канча кувват ва кудрат сохиби бўлса хам, ўзидан ожиз кишиларга шиддат ила муомала килмас. Фикри саломат кишиларнинг калби халим, табъи карим ўлур. Зероки, вужудимиздан пайдо бўладирган афъол ва харакотимизнинг манбайи хавас ва орзудур. Бу хавас ва орзуга факат хилм ила голиб келурмиз ва бу васила ила тўгри йўлга кируб, яхши хулқ сохиби, дин ва миллат ходимларидан бўлурмиз. Дунёда чин инсон бўлмак учун хаваснинг кўлига нафсининг жиловини бермайдирган, бўлар-бўлмас нарсалардан аччигланмайдурган, совукконли, юмшок табиатли, мулойим сўзли, халим ва сабрли бўлмак лозимдур.

Зотига, хилмияти мавсуф килса хар киши,
Икки оламда бўлур рохат, халоватда иши.

Расули акрам набийи мухтарам афандимиз: «Алхилму саййидал ахлоқ – Хилм хулқларнинг саййидидур», – демишлар.

Сукрот хаким: «Шиддат ила муомала килган кишиларга ман викор ва халимлик ила мукобила килурман, чунки хилм шиддатни, хусуматни паст килур. Лекин кишини ожиз ва хорлик даражасига тушурадурган халимликдан ман безор», – демиш.

Бу сўзга караганда саховатнинг ифроти исроф ўлдиги каби ўринсиз ерда хилм истеъмоқ килмақ инсоннинг виқор ва эътиборини поймоқ килур. Шунинг учун хилмият худудидан – чегарасидан чиқмай, газаб, хиддат каби ерларда хилм истеъмоқ килуб, нафсининг хароратини паст килмоқидур. Лекин тепса тебранмайдурган, туртса тинг этмайдиган бўлуб, гайрат, шижоат ўринларига ҳам мулоимлик ишлатув халимлик худудидан ошуб, бўшлиқ, анқовлик дунёсига чиқмақдур. Бундай халимликдан қочмақ, хазар килмақ керак.

Халимликни килсанг агар ихтиёр,
Бўлур халқи олам санга дўст-у ёр.
Бўлур мевалиқ шохни боши паст,
Халим ўлгуси оқили хушёр.

ИНТИЗОМ

Интизом деб қиладурган ибодатларимизни, ишларимизни хар бирини ўз вақтида тартиби ила килмақни айтилар. Агар ер юзида интизом бўлмаса эди, инсонлар бир дақиқа яшолмас эдилар. Жаноби Хак ер-у осмонларни, ой ва юлдузларни, инсон ва хайвонларни, қурт ва қушларни шундай бир низом ила тарбият бериб яратмишдурки, ақл билмақдан, қалам ёзмақдан, тил сўзламақдан ожиздур. Дунёга келган пайгамбарларнинг хар бирлари дин ва шариатларини тарбият ва низом ила юрутмишлар. Хусусан, ислом дини муқамал равишда тартиб ва низомни риоя қилмишдур. Ва бу сояда озгина замонда ислом уруғлари бутун дунё юзига ёйилмишдур. Ислом давлатларининг барпоси низом ва интизом ила ўлдиги қадим барбод ва инқироzi ҳам тартиб ва низомсизлик ила бўлмишдур. «Хайр, ўтқан ишга саловат». Алхосил, хар бир миллатнинг тараккий ва таолийси ишларини вақтида низомдан чиқармай тартиби ила юрutmақга боғлиқдур. Шогирдлар мактаб ва мадрасалардаги замонга мувофиқ равишда қурилмиш, низом ва тартибларни риоя қилмақлари лозимдур. Чунки тартиб ва низомни риоя қилмаган қишиларнинг ишлари ҳамма вақт нотамоқ, ўзлари паришон бўлурлар. Аммо ишларини тартиб узра юрутган қишиларнинг ишлари ерида, ўзлари тинч ва рохатда умр ўтқарурлар. Хозирги замонда бизнинг Туркистон бойларининг ишлари тўхтаб, синувларининг биринчи сабаби ишларини ахлоқсиз, билимсиз, муслиф, ялқов қишиларга топширувлари ила баробар ўзларининг замонга мувофиқ тартиб ва низомдан хабарсизликларининг емушидур. Пайгамбаримиз: «Қасбларнинг ортуғроқи хиёнатсиз, ёлгонсиз қилгон савдо ва тижорат ила банданинги ўз қўли бирлан ишлаган ишидур», – демишлар.

Давлатни қони, манбайи тартиб-интизом,
Сарватни пойдори эрур иқтисоди тоқ.
Муҳтожлиғ юзини қўрар деб гумон қилманг,
Тартиби бирла юрса, қишининг иши мудом.

МИКЁСИ НАФС

Микёси нафс деб қиладурган амалларимизни, ишларимизни шариат, инсоният қонунига мувофиқ ўлуб, ўлмайдигини виждонимиз ила ўлчаб қўрмақни айтилар. Нафс ўлқови

хакикий бир ўлчовдурки, инсоннинг ўз нафсига лойик кўрмаган муомалани бошқалар хақида ижро этмоқга кўймас, фикр эгалари, инсоф сохиблари хар вақт нафс ўлчовидан ташқари ҳаракат қилмас.

Агарда бир сабаб ила шариат ҳукмидан, инсоният қонунидан чет қетса, бу қабоҳатини нафс ўлчови ила билуб, иккинчи мартаба қилмасга қасд ва ниёт қилуб, шариат низомидан, инсоният қизигидан қилмасликга саъй ва ғайрат қилур.

Алхосил, нафс ўлчови таърифдан ташқари инсонлар учун энг фойдали, хар қимча мақбул буюқ бир фазилатдур.

Буюқ Искандар: «Дунёда энг хакикий, тўғри ўлчов нафс ўлчовидурки, бу мезонда зарра нуқсон йўқдур», – демиш.

Ибн Сино ҳақим: «Инсоннинг фазл-у қамолининг ўлчови нафснинг ўлчови ила ўлчанур», – демиш.

Дунёда хар нарсанинг махсус ўлчови бўлар,
Банда афъolini виждони ила тортиб кўрар.
Бир ишига вазнда қелса оғир ўз нафсига,
Ул ишинг қандог бўлақларга раво, лойик кўрар.

ВИЖДОН

Виждон деб руҳимизга, фикримизга таъсир қиладурган ҳиссиёт, яъни сезув – туймақдан иборат маънавий қувватни айтулур. Биз хар вақт афъол ва ҳаракотимизни яхши ва ёмонлигини, фойда ва зарарлигини онжак виждонимиз ила билурмиз. Виждон инсоннинг ақл ва фикрини хакикий мезонидурки, бу тарозу ила ўз қамчиликларини ўлчаб билмақ ила баробар бошқаларнинг ҳам афъол ва ҳаракотини сезур. Агар ишлаган иши шариат, ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлса, муҳаббат қилур. Қабоҳат ва ёмон ишларни қилса, нафрат қилур. Биз жаноби Ҳақнинг амр ва наҳйини фикр ва руҳимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз ила айира билурмиз.

Виждон яхши ҳуқларнинг манбайи ўлдигиндан виждон сохиблари хар бир ишни бегараз, ҳолис ниёт ила ишлар.

Шул сабабли хар қим назарида мақбул ва суюқли бўлур.

Аммо виждонсиз қишиларнинг ишларида ниёт ва амалларида, дўст ва ошноликларида яширин бир гаразлари ўлдигиндан хар вақт ҳасрат ва надомат чеқуб, виждон азобиға гирифтор бўлурлар.

Хар бир инсоннинг хакикий фоили виждонидур,
Меваси яхши амалдур, ҳосили виждонидур.

Инсон диний вазифаларининг улувиятини виждони соясида тақдир қила билур. Чунки,

виждони саломат кишилар имон ва эътиқодларини камолга еткурмак учун жаноби Хакнинг буйруқларини дин ва миллатга фойдали ишларни шод ва хуррамлик ила ишлар.

Алхосил, виждон хар кимнинг афъол ва харакотини кўрсатадурган мусаффо бир ойинадурки, бу кўзгуга чин назар килган киши ўз айб ва камчиликларини тузатмак харакатида бўлуб, бошкаларнинг айб ва кусурларини ахтармоқга вақти бўлмас. Бизим исломиятда виждон ахлокининг ислохи учун саъй-харакат килмак лозим ўлдигиндан шул доирада харакат килгон кишилар икки жахонда азиз ва мукаррам бўлурлар. Арасту хаким: «Рухимизнинг маънавий куввати ўлан виждонимиз, фикримизга кувват бергувчи бир воситайи идрокия дейилур. Яъни, хиссиётимизнинг рухимизга таъсир эттиргувчи бир робитайи илктирикийясидур», – демиш.

Ибн Сино хаким: «Виждон рух ва фикримизни туйгун килмакга биринчи воситадур», – демиш.

Соф виждон каби хеч комила мезон ўлмаз,
Киши ўз айбини билмак каби урфон ўлмаз.
Шод-масрур ўлур инсоф ила виждонли киши,
Кимки виждонсиз эса, тўгри, чин инсон ўлмаз.

ВАТАННИ СУЙМАК

Ватан. Хар бир кишининг тугулуб ўскан шахар ва мамлакатини шул кишининг ватани дейилур. Хар ким тугулган, ўсган ерини жонидан ортик суяр. Хатто бу ватан хисси-туйгуси хайвонларда хам бор. Агар бир хайвон ўз ватанидан – уюридан айрилса, ўз еридаги каби рохат-рохат яшамас, маишати талх бўлуб, хар вақт дилининг бир гў шасида ўз ватанининг мухаббати турар.

Биз туркистонлилар ўз ватанимизни жонимиздан ортик суйдигимиз каби, араблар арабистонларини, кумлик, иссиғ чўлларини, эскимулар шимол тарафларини, энг совук кор ва музлик ерларини бошка ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, хавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларин ташлаб хижрат килурлар эди.

Боболаримиз «Киши юртида султон бўлгунча, ўз юртингда чўпон бўл», – демишлар.

Мен айблик эмас, эй ватаним, тоғларим,
Бевакт ташлаб кетдим, оё, боғларим.
Хижрон килодур мени жудолиғ,
Дўнди гама рўз-у шаб-у чоғларим.

Хаммага маълумдурки, энг мукаддас диний еримиз ўлан Арабистонга боғларини, ховлиларини сотуб хижрат килган хожиларимизнинг аксари яна ўз ватанларига кайтуб келурлар. Бунинг сабаби, яъни буларни тортиб кетурган кувват ўз ватанларининг, тупроқларининг меҳр-у махаббатидур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайхи васаллам афандимиз: «Хуббул – ватани минал имони – ватанни суймак имондандур», – демишлар.

Ватан, ватан дея жоним танимдан ўлса равон,
Банга на гам, колур авлодима уй-у ватаним.
Губора дўнса гамим йўк вужуд зери вахм,
Чароки ўз ватаним хокидур гўр-у кафаним.
Тугуб ўсан ерим ушбу ватан вужудим хок,
Ўлурса аслина рожеъ бўлурми ман гамнок?

ХАККОНИЯТ

Хакконият деб ишда тўғрилиқ, сўзда ростликни айтилур. Инсон бўстони саломатга, гулзори саодатга хакконият йўли ила чиқар. Инсониятнинг илдизи ўлан раҳмдиллик, хакшунослик, одиллик каби энг яхши сифатларнинг онаси хаккониятдур. Жаноби Хакнинг шу номи муборақини муқаддас билган киши ҳеч вақт хаккониятдан айрилмас, чунки хакконият нури қайси дилда жилвагар ўлса, жаноби Хакнинг тавфиқи раббонийси шу дилда нашъу намо килур. Ақл эгалари, виждон соҳиблари ҳар вақт кўрган, килган ва билганларини, ҳақиқатни ва тўғриси сўзлар. Ишда тўғрилиқ бировнинг нафсига, молига хиёнат килмов, сўзда тўғрилиқ ҳар вақт рост сўзламақликдур.

Ростлиг хакнинг ризосини топар,
Тўғри йўлда йўк бўлурму ҳеч чопар?

Бизим шариати исломияда агар бир кишининг ҳақиқа бўхтон килинуб, килмаган ишни килди деб сўз сўйланса, билган киши ростини сўзлаб, шул кишини окламақ вожибдур. Расули ақрам набийи мухатарам саллоллоху алайхи васаллам афандимиз: «Аннажоту фиссиддики – нажот ростликдадур», – демишлар. Ҳазрати мавлоно Румий: «Исломият айни хаккониятдур . Хакни қабул килувчилар ҳуқуқи шаръияни сакламоқга буюрулмишдурлар. Чунки шариат ҳукмларининг энг асосий илдизи хаккониятдан иборатдур», – демишлар.

Хакшунослик ўлмоқ шарофатдур жаҳонда одама,
Хакни изҳор айламақ бирла кўрук вер олама.
Ярашур инсона сидку тўғрилиқ гар кўрса гирих,
Тўғрининг ёрдамчисидур ҳақ таоло гам ема.
Тўғриларнинг маскани фирдавс айвонидадур,
Эгрилар икки жаҳонда гам-алам конидадур.

[Китобни кўчириб олиш \(лотин ва эски ўзбек ёзувида\)](#)